

Theodor W. Adorno i Herbert Marcuse: prepiska o studentskome pokretu

S NJEMAČKOG PREVEO – Alen Sućeska

Na ovu relativno kratku prepisku između Theodora Adorna i Herberta Marcusea prvi smo put naišli u inačici engleskoga prijevoda u časopisu *New Left Review* (1/233, siječanj – veljača 1999.), nakon čega smo se za ovaj prijevod potrudili doći do izvorne prepiske na njemačkome jeziku (Wolfgang Kraushaar (ur.), *Frankfurter Schule und Studentenbewegung*, 2. svezak, Frankfurt am Main 1998., Rogner & Bernhard). Prepiska je započela nakon što su njemački studenti zaposjeli Institut za društvena istraživanja u Frankfurtu 7. siječnja 1969. godine, zbog čega je Adorno, s Habermasom i Friedeburgom, koji su tada ondje bili prisutni, pozvao policiju. Marcuse, koji je za razliku od Horkheimera i Adorna ostao u SAD-u, doznao je za taj događaj koji je tako postao povod poprilično žustroj raspravi i temeljnim nesuglasjima između Marcusea i Adorna (na čijoj strani je bio i Horkheimer). Uzroci neslaganja, kao što se može razabrati iz prepiske, postojali su i prije samoga događaja u Institutu, a proizlaze iz bitno različitih filozofijsko-teorijskih pristupa shvaćanju tada aktualnih političkih problema.

Posljednje pismo u toj prepisci napisao je Adorno dok je boravio u švicarskim Alpama. Pismo je pretipkala njegova tajnica u Frankfurtu 6. kolovoza. Međutim, toga je dana Adorno umro od srčanoga udara koji ga je pogodio nakon što se spustio s 3000 metara visokoga vrha (na koji se uspeo žičarom unatoč liječničkim upozorenjima).

• • •

Prof. Dr. Theodor W. Adorno
6 Frankfurt am Main
Kettenhofweg 123
14. veljače 1969.

Dragi Herberte,

pisao sam ti 24. siječnja priloživši i službeni poziv Instituta na engleskome jeziku upućen dekanu tvojega fakulteta. Budući da još uvijek nisam dobio odgovor, bojim se da je pismo – zbog kakve katastrofe, bilo prirodne, bilo društvene – zalutalo. Molim te da mi što prije odgovoriš kako bih ti poslao prijepise ako bude potrebno.

Adorno u razgovoru sa studentima nakon dolaska policije u zaposjedni Institut za društvena istraživanja.

Inače, učinio sam jednu formalnu pogrešku: poziv *Instituta* može *de jure* stići samo od Friedeburga, Gunzerta i mene, a ne i od Habermasa – iako je on ravnatelj Odjela za sociologiju, formalno nije ravnatelj Instituta, a to organizacijski mora jedno od drugoga biti odvojeno. Ne moram naglašavati da je Habermas u potpunosti suglasan s pozivom.

Ovdje je ponovno grozno. Jedna je grupa sds-ovaca predvođena Krahlom¹ zaposjela jednu prostoriju Instituta i nije se udaljila unatoč triput ponovljenu zahtjevu. Morali smo pozvati policiju koja je sve prisutne u prostoriji uhitila; situacija je neugodna, ali Friedeburg, Habermas i ja bili smo prisutni i mogli smo paziti da ne dođe do uporabe fizičkoga nasilja. Sada se razvila čitava lamentacija oko toga iako je Krahl tu akciju organizirao samo kako bi završio u pritvoru i time frankfurtsku skupinu sds-ovaca koja se

¹ – sds – Sozialistische Deutsche Studentenebund (Njemački socijalistički studentski savez) bio je politički studentski savez Zapadne Njemačke od 1946. do 1970. godine. Imao je značajnu ulogu u studentskome pokretu 1960-ih godina. Hans-Jürgen Krahl bio je

jedan od aktivista njemačkoga studentskog pokreta i Adornov student, kojega je Adorno, do toga incidenta, izrazio cijenio. Poginuo je u automobilskoj nesreći 1970. godine (što je bio jedan od glavnih povoda raspuštanju sds-a te godine). – op. prev.

80 raspada još jedanput održao na okupu – što mu je zasada i uspjelo. Stvari se u propagandi postavljaju sasvim naopako, kao da smo mi ti koji su posegnuli za represivnim sredstvima, a ne studenti koji su nam dovikivali da bismo trebali začepiti i da nemamo što prijaviti. To je samo za tvoju orijentaciju, u slučaju da do tebe stignu kojekakve glasine i šaroliki opisi situacije.

Sa svojom knjigom usprkos svemu dobro napredujem; iako praktički moram reći: nažalost – jer me događaji na neki meni samom jedva objašnjiv način ne diraju; nijedanput nisam osjećao strah na koji bih imao pravo. No, s druge strane intenzitet kojim radim pomalo me umara. Nadam se da ću u preostalim tzv. praznicima dospjeti barem toliko daleko da će ono što preostane biti više-manje tehničke naravi.

Još ti želim reći da Max također namjerava doći u vrijeme kada ćeš biti ovdje. Zdravstveno je sve u redu, izuzevši kroničnu neispavanost, a dosada smo zimu proveli bez hongkonške gripe koja je prije nekoliko dana ponovno poprimila zastrašujuće razmjere.

Vama oboma s puno ljubavi (i od Gretel),

tvoj stari Teddie

• • •

University of California, San Diego
Department of Philosophy
La Jolla, California 92037
5. travnja 1969.

Dragi Teddy,

zaista mi teško pada pisati ovo pismo, ali je to neophodno i u svakome je slučaju bolje od prikrivanja divergencija između nas. Od mojega posljednjeg pisma, situacija se za mene u potpunosti promijenila: prvi sam put pročitao iscrpne izvještaje o događajima u Frankfurtu i čuo usmeni izvještaj jednoga frankfurtskog studenta koji je 'bio tamo'. Dakako da sam svjestan suigračke pristranosti, ali to što se rasvijetlilo ni u čemu ne proturječi onomu što si mi ti napisao – samo nadopunjava.

Ukratko: kada bih prihvatio poziv Instituta, a da ne razgovaram i sa studentima, vjerujem da bih se poistovjetio s jednom pozicijom (ili bi me se s njom poistovjetilo) koju politički ne dijelim. Brutalno: ako su alternative – policija ili studenti ljevice, ja sam sa studentima, s jednom odlučujućom iznimkom, naime, kada je ugrožen moj život ili kada se nasiljem prijeti meni ili mojim prijateljima i kada je ta prijetnja ozbiljna. Zaposjedanja prostorija (izvan mojega stana) bez takve prijetnje nasiljem za mene nisu razlog da se zove policiju. Ja bih ih bio ostavio da tamo sjede i nekom drugom prepustio da zove policiju. Još uvijek vjerujem da je naša stvar (koja nije samo naša)

ipak bliža buntovnim studentima negoli policiji, što se meni ovdje u Kaliforniji (i ne samo u Kaliforniji) gotovo svakodnevno potvrđuje. Ja bih sâm poduzeo *disruption of 'business as usual'* ako je konflikt za to dovoljno ozbiljan. Dovoljno me dobro poznaješ da znaš da ja neposrednu preobrazbu teorije u praksu jednako tako emfatično odbacujem kao i ti. Ali vjerujem da postoje situacije, trenuci u kojima je teorija praksom pogurnuta dalje – situacije i trenuci u kojima teorija koja se kloni prakse postaje sebi samoj nevjerna. Ne možemo iz svijeta ukloniti činjenicu da smo mi na te studente utjecali (a pogotovo ne ti) – ja sam zbog toga vrlo radostan i voljan sam se pomiriti s očeubojstvom, iako to katkad boli. A sredstva koja oni koriste kako bi preobrazili teoriju u praksu? Mi znamo (i oni znaju) da situacija nije revolucionarna, pa ni predrevolucionarna. Ali ista je ta situacija toliko užasna, zagušuje i ponižava da bunt protiv nje primorava na biološku, fiziološku reakciju: to se više ne može podnijeti, čovjek se guši i mora doći do zraka, a taj svježiji zrak nije zrak 'lijevoga fašizma' (*contradictio in adjecto!*); to je zrak koji smo mi (barem ja) također jednom željeli udisati i koji sasvim sigurno nikada nije zrak establišmenta. Ja diskutiram sa studentima, prekorum ih kada su po mojemu sudu glupi i drugima igraju na ruku, ali vjerojatno ne bih protiv njihovih loših oružja posezao za još lošijim, ružnijim oružjima. I zdvajao bih nad sobom (nad nama) kada bih bio (bismo bili) na strani svijeta koji podupire masovno ubojstvo u Vijetnamu ili o njemu šuti te koji sve sfere, izuzevši svoju sferu ugnjetavačke moći, pretvara u pakao.

Natrag na osobno. Ne mogu doći u Frankfurt, osim ako također s njima ne prodiskutiram, poslušam ih i kažem im što želim reći, a ako to ne ide bez masovnoga okupljanja, bez cirkusa – to je za mene užasno, protiv moje volje i protiv moje fizičke konstitucije, ali to nije razlog da raspravu izbjegnem. *I can't help it*, ali to je za mene (možda odveć neposredna?) potvrda lojalnosti i zahvalnosti koje prema vama osjećam. I u svjetlu te lojalnosti želim dobiti tvoj odgovor. Za mene je alternativa: doći u Frankfurt i raspravljati sa studentima ili uopće ne doći. Ako se tebi posljednje čini bolje – to je *perfectly alright with me*, možda se možemo na ljeto naći negdje u Švicarskoj i te stvari raščistiti. Ako bi Max i Habermas mogli biti s nama, još bolje. Ali stvari između nas moramo raščistiti.

Srdačno,

tvoj Herbert

22. travnja 1969. - tzv. *Busenaktion*. Nekoliko studentica obnaživši grudi prekida Adornovo predavanje.

Prof. Dr. Theodor W. Adorno
6 Frankfurt am Main
Kettenhofweg 123
5. svibnja 1969.

Dragi Herberte,

tvoje pismo od 5. travnja koje sam dobio tijekom svojih praznika u Baden-Badenu izrazito me pogodilo i - da budem iskren kao i ti - zaboljelo. Koliko sam god svjestan da se nesuglasice između nas mogu samo usmeno riješiti, ne želim ti dotad dugovati odgovor.

Prije svega, ne razumijem kako to da se za tebe u potpunosti promijenila situacija nakon jednoga razgovora koji, kao što mi to izričito govoriš, ni u čemu nije proturječio mojemu izvještaju, jedva da je sadržavao nešto novo. Mislim da si me barem mogao obavijestiti o možebitnim odstupanjima u

izvještaju i dati mi mogućnost da o tome izrazim svoje mišljenje. Uistinu mi se čini praktički nemoguće suditi o stvarima s udaljenosti veće od šest tisuća milja; ti si to učinio, a da me nisi čak ni saslušao.

Ideja da se ne priča pred studentima i u javnosti svojedobno je došla od tebe. Ona se, dakako, poklopila s mojim namjerama. Uostalom, ja moram uzeti u obzir interese Instituta – našega starog Instituta, Herberte – a ti bi interesi kroz onaj cirkus, kao što mi možeš vjerovati, bili neposredno ugroženi: rasprostranjena sklonost da nam se uskrate dotacije izrazito bi se pojačala. Zbog toga je bolje da, ako stvarno hoćeš raspravljati sa studentima u Frankfurtu, to učiniš u potpunosti na vlastitu odgovornost, a da u to ne uključuješ Institut ili Odjel. Vjerujem da na temelju tvojega pisma smijem zaključiti da razumiješ moju reakciju i da mi je nećeš zamjeriti.

Policiju ne treba – govoreći žargonom ApO-a² – apstraktno demotivirati. Mogu ti jedino ponoviti da je ona sa studentima bila neusporedivo više obazriva nego što su oni bili sa mnom: to se naprosto mora reći. Također sam drugoga mišljenja što se tiče toga kada treba zvati policiju. Nedavno mi je gospodin Cohn-Bendit u fakultetskoj raspravi rekao da bih imao pravo zvati policiju jedino kada bi me netko htio udariti šipkama; odgovorio sam da bi tada valjda bilo prekasno. Nijedna druga reakcija u slučaju zaposjedanja Instituta nije bila moguća. Budući da je Institut samostalna zaklada i nije pod zaštitom Sveučilišta, odgovornost za sve što bi se dogodilo bila bi pala na Friedeburga i mene. Studenti su imali namjeru umjesto Odjela ‘modificirano zaposjesti’ Institut, kako su to tad nazivali; može se zamisliti što bi se dalje bilo dogodilo s grafitima i sličnim. Danas ne bih reagirao drugačije nego 31. siječnja. Zahtjev koji su mi studenti nedavno uputili: da izvršim javnu samokritiku, smatram čistim staljinizmom. S ‘*business as usual*’ to nema nikakve veze.

Znam da smo po pitanju odnosa teorije i prakse relativno bliski, iako bismo baš o tome odnosu jednom zbilja morali prodiskutirati (upravo radim na tezama koje se time bave). Priznao bih ti da postoje trenuci u kojima je teorija praksom pogurnuta dalje, ali niti danas takva situacija prevladava, niti usamljeni i brutalni prakticizam, s kojim smo ovdje suočeni, s teorijom ima ikakve veze.

2 – *Außerparlamentarische Opposition* (Izvanparlamentarna opozicija) razvila se uslijed neobične koalicije dvaju njemačkih inače suprotstavljenih stranaka 1966. godine, SPD-a i CDU-a (socijaldemokrati i kršćanski demokrati, do danas u pravilu dvije najjače njemačke stranke). Ta je koalicija bila ‘otrežnjenje’ za njemačko lijevo glasačko tijelo, osobito za njemački studentski pokret koji je tada bio u svojem formativnom periodu. SPD i CDU imali su 95% mjesta u Bundestagu, a jedina opozicijska stranka bila je FDP (liberali desnoga centra)

s 49 mjesta. ApO većinom su činili studenti i mladi, tvoreći artikuliranu društveno-političku opoziciju marksističke provenijencije i zalažući se, između ostaloga, za ciljeve poput demokratizacije i modernizacije visokoškolskoga sustava, osudu nacističkih zločina koje je generacija njihovih roditelja potiskivala te borbu protiv Vijetnamskoga rata. Među poznatijim su članovima ApO-a, osim spomenutoga Krahla, Rudi Dutschke i Daniel Cohn-Bendit. – op. prev.

Tvoj je najjači prigovor da je situacija toliko užasna da se mora pokušati iz nje iščupati, čak i kada se raspoznaje objektivna nemogućnost toga. Taj argument shvaćam ozbiljno, ali ga smatram pogrešnim. Mi, ti ništa manje nego ja, svojedobno smo podnijeli jednu mnogo strašnije situaciju – onu ubojstva Židova – a da nismo pribjegli praksi; jednostavno zato jer nam je ona bila nedostupna. Smatram to stvarju samosvijesti da se bude načistu s vlastitom staloženošću. Da budem oštar: da ti zbog stvari u Vijetnamu ili Biafri jednostavno više ne bi mogao živjeti, a da se ne pridružiš studentskim akcijama – to ja držim samozavaravanjem. Reagira li se zbilja tako, moralo bi se protestirati ne samo protiv užasa napalm-bombi, nego također i protiv neizreciva mučenja koje u kineskome stilu neprestance vrši Vijetkong. Nema li se i to na umu, onda protest protiv Amerikanaca sadrži nešto ideologijsko. Upravo je na tu točku Max s punim pravom stavio veliku težinu. Upravo bih ja, koji sam u konačnici odonuda (iz SAD-a – op. prev.) otišao, smio imati neko pravo na svoje mišljenje.

Prigovaraš Jürgenovu izrazu 'lijevi fašizam' da je *contradictio in adjecto*. Ali ti si ipak dijalektičar. Kao da takve kontradikcije ne postoje – kao da se jedan pokret, snagom sebi imanentne antinomije, ne bi mogao pretvoriti u svoju suprotnost. Uopće ne sumnjam da će se studentski pokret u svojem sadašnjem obliku, i to uistinu neposredno, svesti upravo na tehnokratizaciju sveučilišta koju navodno želi spriječiti. Jednako mi se tako neupitnim čini da načini ponašanja poput onih koje sam imao prilike uočiti i čijih opisa ću poštediti i tebe i sebe uistinu sadrže nešto od onoga nepojmljivog nasilja koje je jednoć pripadalo fašizmu.

Dakle, da na tvoje pitanje jednoznačno odgovorim: ako u Frankfurt dolaziš kako bi raspravljao sa studentima koji su se meni /nama svima pokazali kao proračunati nazadnjaci, moraš to učiniti na svoju ruku, a ne pod našom egidom. Odluku želiš li to ili ne želiš, ne mogu ti oduzeti.

Naravno da bi bilo lijepo kada bismo se mogli naći u Švicarskoj s Maxom, ali nisam siguran hoće li se to ostvariti, pogotovo jer ćemo se u Baselu samo kratko zadržati. A to do čega je između nas došlo ipak zahltijeva uistinu neograničene razgovore. Za njih bi Zermatt bio puno bolje mjesto, čija te manjkavost sjevernotalijanskih jezera dosada nikad nije zatražila. Inače sam početkom rujna u Italiji, otprilike 8. i 9. sasvim sigurno u Veneciji.

Srdačno,

tvoj Teddie

London
4. lipnja 1969.

Dragi Teddy,

još manje odgodivo nego ranije osjećam potrebu govoriti otvoreno. Ergo:

Tvoje pismo ne pruža ni najblaži nagovještaj razloga neprijateljstva studenata prema Institutu. Ti pišeš o “interesima Instituta” i to s emfatičnom opomenom: “našega starog Instituta, Herberte”. Ne, Teddy. To u što su studenti provalili nije naš stari Institut. Jednako dobro kao i ja znaš koja je razlika između rada Instituta tridesetih godina i njegova rada u sadašnjoj Njemačkoj. Kvalitativna razlika nije razlika koja potječe iz razvoja same teorije: “dotacije” koje sasvim usputno spominješ – jesu li one uistinu toliko usputne? Znaš da smo složni u neprihvatanju bilo kakve neposredne politizacije teorije. Ali naša (stara) teorija ima jedan unutarnji politički sadržaj, jednu unutarnju političku dinamiku koja danas više nego prije primorava k jednoj konkretnoj političkoj poziciji. To ne znači davati “praktične savjete”, kao što mi to u svojem intervjuu u *Spiegelu*³ pripisuješ. Ja to nikad nisam činio. Kao i ti, smatram neodgovornim s pisačega stola o akcijama savjetovati one koji su s punom sviješću spremni da im se udaraju glave za zajedničku stvar. Ali, po mojem sudu, to znači: da bi to još uvijek bio naš “stari Institut”, moramo danas drugačije pisati i djelovati nego tridesetih godina. Čak i neoštećena teorija nije imuna spram realnosti. Koliko je pogrešno negirati razliku između obiju (kao što to s pravom predbacuješ studentima), toliko je pogrešno držati se te razlike apstraktno, u ranijem obliku, kada se ona promijenila u zbilji koja obuhvaća (ili je otvorena) teoriji i praksi.

Uistinu ne treba policiju “apstraktno demonizirati”.

Naravno, i ja bih u određenim situacijama zvao policiju. Nedavno sam u odnosu na sveučilište (i nigdje drugdje) to formulirao na sljedeći način: “ako postoji stvarna prijetnja fizičke ozljede osobama te uništenja materijala i ustanova koji služe obrazovnoj funkciji sveučilišta”. S druge strane, vjerujem da su zaposjedanje zgrada i prekidi predavanja, ponovno u određenim situacijama, legitimni akti političkoga protesta; npr. na Sveučilištu u Kaliforniji nakon nepojmljivo brutalnoga razbijanja prosvjeda u svibnju u Berkeleyu. Možda najvažnije: s obzirom na užasnu situaciju ne mogu u sebi otkriti tu “vlastitu staloženost”; ako je to samozavaravanje, mora da je ono već toliko prodrlo u meso i u krv da više nije hladno. Nije li barem jednako tako moguće da je upravo konstatacija staloženosti samozavaravanje i *defense mechanism*? Da se protiv pakla imperijalizma ne može prosvjedovati, a da se u istome dahu ne optuže oni koji se zdvajajući i svim sredstvima protiv njega bore, čini mi se nekako neljudski. Kao metodički princip to odmah postaje ravnaneje računa i opraštanje agresorima.

3 - “Keine Angst vor dem Elfenbeinturm”, u: *Der Spiegel*, br. 19, 1969., str. 208.

Marcuse drži predavanje u dupkom punoj najvećoj dvorani Freie Universitätä u Berlinu.

O "lijevome fašizmu": svakako još nisam zaboravio da postoje dijalektičke kontradikcije, ali također nisam zaboravio da nisu sve kontradikcije dijalektičke - neke su jednostavno pogrešne. (Autentična) Ljevica ne može se "snagom sebi imanentne antinomije" pretvoriti u desnicu, a da presudno ne promijeni svoju društvenu bazu i ciljeve. Ništa u studentskome pokretu ne ukazuje na takvu promjenu. U uvodu svojega pojma "staloženosti" pišeš da smo mi svojevremeno također podnijeli ubojstvo Židova, a da nismo pribje-gli praksi "jednostavno zato jer nam je ona bila nedostupna". Da, i upra-vo nam danas ona nije nedostupna. Razlika u situaciji jest razlika između fašizma i građanske demokracije. Ona nam također daje slobode i pra-va. Ali onoliko koliko građanska demokracija (na temelju svoje imanentne antinomije) sprečava kvalitativnu promjenu, i to kroz sam parlamentarno-demokratski proces, postaje izvanparlamentarna opozicija, jedina forma 'pobijanja': *civil disobedience*, izravno djelovanje. I oblici toga djelovanja više ne slijede tradicionalnu shemu. Mnogo toga u njemu ja osuđujem jednako kao i ti, ali ja sam se s time pomirio i branim to djelovanje pred protivnikom jer su upravo obrana i održanje *statusa quo* te njegovih cijena po ljudski život mnogo strašniji. U tome je vjerojatno najveće razilaženje između nas. Pri-čati o 'Kinezima na Rajni' * sve dok na Rajni stoje Amerikanci, za mene je jednostavno nemoguće.

Sve to sasvim sigurno zahtijeva "neograničene razgovore". Zašto je Zermatt za to "najbolje mjesto", nije mi jasno. Mjesto koje je dostupnije svim sudionicima, čini mi se u sferi mogućega. Mi smo od 16. kolovoza do 11. rujna u Švicarskoj; od 4. srpnja do 14. kolovoza kod Madame Bravais-Turenne, o6 Cabris, Francuska.

Srdačno,

tvoj Herbert

• • •

Prof. Dr. Theodor W. Adorno
6 Frankfurt am Main
Kettenhofweg 123
19. lipnja 1969.

Dragi Herberte,

hvala ti lijepa na obama tvojim pismima. Odgovaram ti onoliko dobro koliko mogu iako se nalazim u jednoj fazi – ni u kojem slučaju psihološki uzrokovanoj – iznimne depresije koja mojoj sposobnosti izražavanja baš i ne pogoduje, stoga te prije svega molim za strpljenje, čak i ako ponavljam. Da stekneš dojam o ovdašnjoj atmosferi, podijelit ću s tobom da je moje predavanje po drugi put prekinuto, ovoga puta čak i bez ikakva navodnog opravdanja.

Pišeš da moje pismo ne daje nikakav nagovještaj razloga neprijateljstva studenata prema Institutu. Takve razloge oni nisu dali do zaposjedanja, a ono je poduzeto s predumišljajem da ćemo mi biti prisiljeni zvati policiju. S obzirom na uspavani interes studenata za studentski pokret, bio je to jedini način da se postigne neka vrsta solidariziranja. Krahl je to sasvim točno proračunao. Ti na našem mjestu ne bi mogao drugačije reagirati; slučaj koji si ti naveo: "ako postoji stvarna prijatna fizičke ozljede osobama te uništenja materijala i ustanova koji služe obrazovnoj funkciji sveučilišta" bio je u našoj situaciji izravno prisutan. To što ti nazivaš neprijateljstvom spram Instituta leži jednostavno u tome da smo mi reagirali u skladu s provokacijom.

Poričeš da je Institut "naš stari Institut". Jasno je da on ne može biti identičan s onim iz New Yorka. Tada je postojala mogućnost da se u Institutu sakupi čitav niz manje ili više široko obrazovanih znanstvenika, od kojih je većina duže vremena radila zajedno; ovdje smo sve suradnike morali sami obrazovati. Javne su dotacije utjecale na smjer rada tako što smo

4 – Riječ je o Horkheimerovoj opasci da europska kulturna dobra više ne posjeduju značenja pa bi zemlje trećega svijeta mogle brzo proširiti svoj utjecaj. Zbog toga Horkheimer "vidi Kineze uskoro na obali Rajne" (u: *Der*

Spiegel, br. 12, 1969.). Slične opaske o 'prijatni žute rase' Horkheimer je dao u tekstu "On the Concept of Freedom", *Diogenes*, br. 53, Pariz, 1966. – op. prev.

morali provoditi empirijska istraživanja; ali u konačnici je *Autoritet i porodica* završena u emigraciji, a *Autoritarna ličnost* u potpunosti je ondje proizvedena. Mislim da se ne trebamo sramiti empirijskih stvari koje smo napravili, poput skupnoga istraživanja s pripadajućim metodološkim studijama, izdanja *Student i politika* koja je trenutačno u pripremi te na listi glavnih njemačkih izdanja ili velike studije NPD-u.⁵ U svim tim izdanjima nećeš naći ni najmanju poveznicu s financijerima. Ne bi smio ni Jürgenu (koji službeno nije direktor Instituta, ali mu *de facto* u potpunosti pripada), ni meni prigovarati da smo u tim studijama napustili teorijske interese. (...) I izdavačka serija sadrži čitav niz teorijskih stvari, ne samo Maxov i moj zajednički svezak, nego i knjigu o Marxu Alfreda Schmidta, knjigu o Comteu i Hegelu od ApO-ovca Negta te Bergmannov spis protiv Talcota Parsonsa. O mojim knjigama neću ni govoriti. Kada se predoče poteškoće s kojima se Institut poput našega cijeloga svojeg života (i danas) morao boriti, mislim da su njegovi rezultati dostojni čovjeka. Prigovor da nešto ili netko *nije* učinio ovo ili ono može se ticati svega i svakoga te stoga gubi na stringentnosti.

Središnja točka našega neslaganja bila je jasna već u Cransu. Ti smatraš da praksa danas, u emfatičnome smislu, nije nedostupna; ja mislim drugačije. Morao bih zanemariti sve što sam mislio i što znam o objektivnoj tendenciji kada bih htio vjerovati da studentski pokret u Njemačkoj ima i najmanji izgled za društveni učinak. Budući da on to nema, njegov je učinak upitan u dvostrukome smislu. Prvo, u smislu toga da on potpaljuje nesmanjeni fašistički potencijal u Njemačkoj, a da za to ni najmanje ne mari; drugo, tako što u sebi samome stvara tendencije koje – i tu se također smijemo razilaziti – s fašizmom neposredno konvergiraju. U tome pogledu simptomatičnim smatram tehniku pozivanja na diskusiju samo kako bi se ona učinila nemogućom; barbarska neljudskost načina ponašanja koji je regresivan i koji još k tomu regresiju zamjenjuje revolucijom; slijepi primat akcije; formalizam koji je indiferentan spram sadržaja i oblika toga protiv čega se buni, naime naše teorije. Ovdje u Frankfurtu, a sigurno i u Berlinu, koristi se riječ 'ordinarijus' (redovni profesor – op. prev.) sasvim slično – ponizno, ali odozgo, kako bi se odbacilo ljude ili, kako se to već kaže, kako bi 'im se spustilo' – kao svojedobno riječ 'Židov' iz usta nacista. Zbroj toga s čime sam ja sâm upravo posljednja dva mjeseca bio konstantno konfrontiran ne smatram više pukim aglomeratom povremenih pojava. Cjelina tvori jedan sindrom, da upotrijebim riječ koja nas je nekad nasmijavala. Dijalektika, između ostaloga, znači da ciljevi nisu indiferentni spram sredstava: ono što se tu događa detaljno pokazuje kako birokratsko pridržavanje poslovnika, 'dužnosti', brojnih gremija i sl. sadrži upravo svojstva one tehnokratizacije kojoj se tu navodno suprotstavlja, a kojoj se mi uistinu suprotstavljamo.

⁵ – Nationaldemokratische Partei Deutschlands (Nacionaldemokratska njemačka stranka) – njemačka neonacistička stranka osnovana 1964. godine, koja postoji i danas

iako je marginalno prisutna u njemačkoj politici (od ujedinjenja nikada nije dobila više od 1,5% glasova na državnim izborima, dok je 5% minimum za predstavnike u Bundestagu).

Opasnost preobrazbe studentskoga pokreta u fašizam ja shvaćam mnogo ozbiljnije nego ti. Nakon što je u Frankfurtu izvikan izraelski ambasador, jamstvo da se to nije dogodilo zbog antisemitizma ili zbog unovačenja nekog izraelskog ApO-ovca nimalo ne pomaže. Uopće ne treba čekati Kineze na Rajni. Dovoljno je samo jedanput pogledati u manično uperene oči onih koji, po mogućnosti pozivanjem na nas same, na nama iskaljuju svoj bijes. Teško mi je zamisliti da si ti tu vrstu desublimacije imao na umu iako mi zamjena devete simfonije *jazzom* i *beatom*, tim talogom kulturne industrije, nikad nije bila jasna. Ali time dolazim do sloja o kojemu trebamo razgovarati, a ne se dopisivati.

Ne bi li se to moglo dogoditi u Zermattu? S obzirom na stanje u kojem se nalazim, a sam bog zna da ne pretjerujem, bilo bi za mene fizički nepodnošljivo tijekom tih nekoliko tjedana, u kojima nastojim obnoviti snage, ići u vrućinu, bilo u Italiju, bilo na područje fena. Ne bi li nam kao voda trebao biti dovoljan sviščev bunar (u Zermattu) s natpisom: *Domine, conserva nos in pace?*

Mi smo, dakle, ovdje do 21. srpnja, zatim gore; molim te, javi se što prije.

Srdačno,

tvoj Teddie

• • •

Herbert Marcuse
chez Madame Bravais-Turenne
o6 - Cabris, Francuska
21. srpnja 1969.

Dragi Teddy,

tvoje pismo od 19. lipnja stiglo je nakon našega povratka iz Italije. Sukob s Cohn-Benditom ⁶ zapravo me vrlo zabavio: ne samo zato što mi je uspjelo njegov govorni kor natjerati na šutnju i održati svoje predavanje do kraja po planu (novinski su izvještaji netočni), nego i zato što je rasprava o tome incidentu s talijanskim studentima pokazala da su Cohn-Bendit i njegove metode u potpunosti izolirani od središta studentskoga pokreta. Isto to čujem od svojih prijatelja u Berlinu.

Time dolazim do toga što ti nazivaš "središnjom točkom našega neslaganja". Ja svakako vjerujem da studentski pokret ima izgleda "za društveni učinak". Pritom prvenstveno mislim na Sjedinjene Države, ali i na

⁶ - Daniel Cohn-Bendit tom je prilikom napao Marcusea optuživši ga da drži predavanje "u buržujskome obliku" i "u buržujskome teatru".
- op. prev.

Francusku (moj je boravak u Parizu to ponovno potvrdio) i Južnu Ameriku. Naravno, povodi koji su izazvali proces vrlo su različiti, ali, nasuprot Habermasu, meni se čini da je isti cilj, unatoč svim razlikama, pokretačka snaga. A taj je cilj iz samoga korijena egzistencije protest koji izvire protiv kapitalizma, njegovih eksploatiranih nadničara u trećem svijetu, njegove kulture, njegova morala. Naravno, ja nikada nisam tvrdio takvu besmislicu da je sâm studentski pokret revolucionaran, ali on je danas najjači, možda jedini katalizator za unutarnje propadanje sustava dominacije. Kao takav katalizator studentski je pokret u Sjedinjenim Državama zapravo već imao društveni učinak: u razvoju političke svijesti, u aktiviranju getô, u radikalnome otuđenju dotada integriranih slojeva sustava i, što je osobito važno, u mobiliziranju širega kruga javnosti protiv američkoga imperijalizma (zbilja ne vidim razlog biti alergičan spram uporabe toga pojma). To sve možda nije mnogo, ali u razvijenim industrijskim zemljama nema revolucionarne situacije i stupanj integracije upravo definira nove i vrlo neortodoksne forme radikalne oporbe. Kao što se gotovo uvijek događa, oni koji vladaju imaju ispravniju procjenu značenja studentskoga pokreta nego što je ima on sâm: u Sjedinjenim se Državama represija protiv škola i sveučilišta organizira po hitnome postupku – gdje ne pomaže kooptacija, pomaže policija.

Studentski je pokret danas u očajnoj potrazi za teorijom i praksom, za oblikom organizacije koji mogu odgovarati i proturječiti kasnokapitalističkomu društvu. On je rastrgan u sebi, prožet provokatorima ili takvima koji objektivno zagovaraju ciljeve provokacije. Neke akcije iz Frankfurta ili Hamburga o kojima sam izvješten smatram jednako toliko osude vrijednima kao i ti. Protiv parole destrukcije sveučilišta dovoljno sam se javno borio kao protiv samoubilačke akcije. Vjerujem da je upravo u toj situaciji naša zadaća pomoći pokretu, kako teorijski, tako i u obrani protiv represije i denuncijacije.

Moje pitanje je li današnji Institut uistinu još uvijek onaj stari nije se odnosilo na izdanja, nego na apstinenciju od zauzimanja političkoga stava. Još jedanput: pojam posredovanja nisam ni u kojem slučaju potisnuo, ali postoje situacije u kojima se ono manifestira upravo u konkretnome. Prema njegovoj vlastitoj dinamici, velika, dapače, povijesna zadaća Instituta zahtijeva jasno zauzimanje stajališta protiv američkoga imperijalizma i za oslobodilačku borbu u Vijetnamu i upravo se o "Kinezima na Rajni" ne može govoriti sve dok je kapitalizam glavni eksploatator. Već sam 1965. godine u Njemačkoj slušao o identificiranju Instituta s američkom politikom.

No, sada k najneugodnijemu dijelu pisma. Slučajno sam u *Spiegelu* vidio da se i Max pridružio zboru mojih napadača. Ja sam se do krajnosti trudio naša nesuglasja ne iznositi u javnost. Sada moram javno odgovoriti. Čini mi se čudnim da je Max u svojem napadu prisvojio u privatno vlasništvo ideje koje su razrađene u zajedničkim diskusijama; da su te ideje u mene postale "grublje i jednostavnije", rado prihvaćam. Vjerujem da su to ogrubljivanje i pojednostavljenje jedva prepoznatljivu radikalnu supstanciju tih ideja učinile ponovno vidljivom. Dalje: Habermas iz (meni

neposlanoga) predgovora novomu izdanju radova iz tridesetih godina citira sljedeću rečenicu: “Razlika se tiče odnosa prema nasilju koje u svojoj nemoći pogoduje protivniku. Čini mi se da je za volju istine nužno otvoreno reći da je upitna demokracija unatoč svim manjkavostima još uvijek bolja od diktature do koje bi njezin kolaps doveo.” Zar Horkheimer tridesetih godina uistinu danas može pisati toliko nedijalektički, toliko neteorijski? Rečenica se ponajprije čini samo kao formulacija općepoznate istine ‘manjega zla’. Ali, je li ona čak i to? ‘Demokracija’ je izolirana, nepropusna spram svojega stvarnog sadržaja: oblika dominacije kasnoga kapitalizma. Ta izolacija omogućuje da se potisne pitanje: ‘bolja’ za koga? Za Vijetnam? Biafru? Porobljene ljude u Južnoj Americi, u getima? Sustav je globalan i njegova je demokracija ta koja sa svim svojim manjkavostima provodi, plaća i naoružava kako neokolonijalizam, tako i neofašizam te sprečava oslobođenje. Dvostruka izolacija: neofašizam i ta demokracija nisu alternative: ta demokracija, kao kapitalistička, svojom inherentnom dinamikom vodi režimu nasilja? I zašto bi morao njezin kolaps dovesti do diktature koja je još gora od te postojeće? Nije li upravo želja današnjih pokreta, naročito studentskoga, da takav razvoj stvari spriječi? I mora li se taj pokret unaprijed denuncirati kao “nemoćno nasilje” – pri čemu je prije svega i više nego upitno može li se uopće o nasilju govoriti s dobrom savješću – kada se ono usporedi s nasiljem s kojim raspolažu oni koji vladaju? Što protivniku više ‘pogoduje’: autoritativna garancija nemoći toga pokreta ili jačanje pokreta? Studenti vrlo dobro poznaju objektivne granice svojega protesta – ne trebaju nas da bismo im ih mi razjasnili, ali možda nas trebaju kako bismo im pomogli prijeći te granice. Nasilje, *practitioners of violence* na drugoj su strani, u protivničkome kampu, i trebali bi se čuvati preuzimanja njegovih kategorija te korištenja tih kategorija za označivanje studentskoga pokreta. A diktatura nakon rušenja? Trebali bismo imati teorijske hrabrosti ne identificirati kategorije nasilja oslobođenja s nasiljem represije. Koliko god da je užasno: vijetnamski seljak koji upuca zemljoposjednika koji ga je čitavo stoljeće mučio i potlačivao ne čini isto kao zemljoposjednik koji upuca pobunjene robove.

Tamo gdje parlamentarno-demokratske institucije još uvijek djeluju u službi prava na slobodu, a protiv ojačanja represije, svakako treba braniti, ali one ne propadaju zbog studentskih akcija, već zbog akcija vladajuće klase.

U SAD-u je zakonodavna vlast danas središte sve intenzivnije represije, a nedavno Nixonovo zaposjedanje Vrhovnoga suda pokazuje smjer u kojem se politika kreće.

To su neke od stvari koje bismo morali raspraviti. Možda u tome još i uspijemo. Uostalom, postoji izravni vlak od Zermatta do Pontresine (divni Glacier Express), a od Pontresine do Zermatta ista je udaljenost kao od Zermatta do Pontresine. Nadam se da ću sresti Habermasa sredinom kolovoza u Zürichu. Mi smo ovdje do 14. kolovoza: svakodnevno plivanje u Sredozemlju i francuska kuhinja pomažu duhovnoj i tjelesnoj rekuperaciji.

Lijepi pozdravi vama oboma,

Herbert

Institut für Sozialforschung
Goethe-Universität
prof. dr. Th. W. Adorno
6000 Frankfurt a.M. 1
Seckenberg-Anlage 26
6. kolovoza 1969.

Dragi Herberte,

na tvoje sam ti pismo odgovorio i telegramom. Želim spriječiti zlo. Bilo bi idiotski kada bi zbog te priče došlo do *ozbiljnoga* raskola između tebe, s jedne strane, te Maxa i mene, s druge strane. Ne razumijem zašto zbog te, po običaju, grubo izopačene stvari nisi najprije kontaktirao Maxa da razjasnite činjenice *prije* nego što si reagirao. Inače, želim ti reći da hajku na tebe i zabavu koju ona našim neprijateljima pruža smatram odvratnom. To je samorazumljivo, ali upravo u ovome trenutku, to se mora reći. Mislim da bi morao tužiti g. Matthiasa, koliko god da sam inače nesklon sudskim tužbama. Mene se uvuklo u jednako zakuhanu stvar u svezi s Benjamin-izdanjem, kako s desna (Hannah Arendt), tako i od aktivista ApO-a.

Na tvoje pismo – bez pisaće mašine – mogu pošteno odgovoriti tek iz Frankfurta. Posljednji sam koji bi podcjenjivao zasluge studentskoga pokreta: on je prekinuo mirni prijelaz u potpuno birokratizirani svijet, ali on je pomiješan s trunom ludila u kojem totalitarno prebiva teleološki, i to uopće ne samo kao reperkusija – iako i to. Ja nisam mazohist kada je riječ o teoriji. K tomu je njemačka situacija uistinu drugačija. – Usput, prilikom nedavnoga ispita ponovno sam dobio dozu suzavca, što je s obzirom na moj konjunktivitis bilo poprilično tegobno. Što se tiče današnjega Instituta, on sasvim sigurno ne posjeduje veću dozu političke apstinencije nego što je to bilo u New Yorku. Očito si ne možeš predočiti količinu mržnje koja je usmjerena na Friedeburga, Habermasa i mene. Mogao bi o tome steći nekakav dojam čitajući FAZ (*Frankfurter Allgemeine Zeitung* – op. prev.).

Da krajnje pojednostavnim, uistinu sam sasvim drugoga mišljenja – kao svojedobno nasuprot Brechtu; ali u to ne mogu danas ulaziti.

Herberte, zaista ne mogu doći u Zürich ili Pontresinu. Kao što sam ti objasnio u svojem prethodnom pismu, moraš računati s teško oštećenim Teddiejem; Max će ti to potvrditi. Ti ćeš do sredine kolovoza već imati temeljito iscjeljenje iza sebe, i drago mi je zbog toga; ja još neću. Mislim da je taj poprilično racionalizirani egoizam legitiman, a rečenicu o jednakoj udaljenosti od Pontresine do Zermatta na sreću je moguće i obrnuti. Ovdje je, kao što znaš, neometano i neizrecivo mnogo mirnije nego u Engadinu. Uostalom, mi smo ti došli tamo ususret. Zar ti je odonda toliko grozno ovdje? Nema sumnje oko toga da moramo razgovarati – ili? – Mislim da sam ti već pisao da sam od 5. do 9. rujna u Veneciji (Hotel Regina); ovdje do 27. kolovoza.

Topli pozdravi, i od Gretel Ingi,

tvoj Teddie

O Danny-le-rougeu imao bih ti što pričati: ali samo groteskno komične stvari. Mora da je to bila prekrasna ulična kavga s njim. A u Frankfurtu on još uvijek spada pod humanije! *Quel monde!*

Pretipkano prema rukopisu.
Srdačan pozdrav,

Hertha Georg, tajništvo

Prosvjed njemačkih studenata u Bonnu 1968., dočekan s tada uobičajenom dozom policijskog nasilja.

